

काठमाण्डौ, जि. प्र. का. द. न. ८४।०५४।५५

नेपाली लोकबाजा सङ्ग्रहालयको द्वमासिक प्रकाशन

प्रधान सम्पादक

रामप्रसाद कडेल

सम्पादक

नन्दा शर्मा

सल्लाहकार

कवेर व. राउत क्षत्री

मधसूदन गिरी

चक्रपाणि शर्मा चक्र

खड्का प्रेमदेव गिरी

आवरण/कम्प्यटर सटिङ

विजय परियार

कार्यालय

नेपाली लोकबाजा सङ्ग्रहालय,

महादेव वहाल त्रिपुरश्वर, काठमाण्डौ

पो. ब. न. ४८२९

Email: lok baja@btinternet.com

Web. www.nepalmusicmuseum.org

लोकगीत

लोकगीत लोकजीवनको अत्यन्त महत्वपूर्ण श्रृङ्ग मानिन्छ । लोकगीतभित्र लोकको मौखिक परंपराका अलिखित गीतहरू पर्दछन् । कुनै पनि जतिको परंपरागत सामाजिक सांस्कृतिक बनौट र मूल्यहरूको अध्ययनको निमित्त लोकगीत अत्यधिकरूपले सहायक र महत्वपूर्ण हुन्छ । किनभने लोकगीतमा लोकको हर्षविस्मात, उमङ्ग र उल्लास, रीति-रिवाज, धार्मिक विश्वास र सामाजिक प्रचलन एवं इच्छा-आकांक्षा समेत अङ्कित हुने गर्दछन् । अतः धिमाल लोकजीवन अध्ययनको क्रममा धिमाल चाडपर्वको उल्लेख पछि लोकगीतको विषयमा चर्चा गर्नु आवश्यक र अनिवार्य हुन्छ ।

लोकगीतलाई पूलतः प्रबन्धात्मक र फुटकर गरेर विभाजन गर्ने प्रचलन छ । प्रबन्धात्मक लोकगीतमा गाएर कथा भन्ने चलन छ भने फुटकर लोकगीतमा मान्छेको माया, प्रेम, दुःख, पीडा, आशा, निराशा, हर्ष, विस्मात, इच्छा-आकांक्षा समेत अङ्कित हुने गर्दछन् । किनभने लोकगीतमा लोकको हर्षविस्मात, उमङ्ग र उल्लास, रीति-रिवाज, धार्मिक विश्वास र सामाजिक प्रचलन एवं इच्छा-आकांक्षा समेत अङ्कित हुने गर्दछन् । अतः धिमाल लोकजीवन अध्ययनको क्रममा धिमाल चाडपर्वको उल्लेख पछि लोकगीतको विषयमा चर्चा गर्नु आवश्यक र अनिवार्य हुन्छ ।

लोकगीतलाई पूलतः प्रबन्धात्मक र फुटकर गरेर विभाजन गर्ने प्रचलन छ । प्रबन्धात्मक लोकगीतमा गाएर कथा भन्ने चलन छ भने फुटकर लोकगीतमा मान्छेको माया, प्रेम, दुःख, पीडा, आशा, निराशा, हर्ष, विस्मात, इच्छा-आकांक्षा समेत अङ्कित हुने गर्दछन् । किनभने लोकगीतमा लोकको हर्षविस्मात, उमङ्ग र उल्लास, रीति-रिवाज, धार्मिक विश्वास र सामाजिक प्रचलन एवं इच्छा-आकांक्षा समेत अङ्कित हुने गर्दछन् । अतः धिमाल लोकजीवन अध्ययनको क्रममा धिमाल चाडपर्वको उल्लेख पछि लोकगीतको विषयमा चर्चा गर्नु आवश्यक र अनिवार्य हुन्छ ।

लोकगीतलाई पूलतः प्रबन्धात्मक र फुटकर गरेर विभाजन गर्ने प्रचलन छ । प्रबन्धात्मक लोकगीतमा गाएर कथा भन्ने चलन छ भने फुटकर लोकगीतमा मान्छेको माया, प्रेम, दुःख, पीडा, आशा, निराशा, हर्ष, विस्मात, इच्छा-आकांक्षा समेत अङ्कित हुने गर्दछन् । किनभने लोकगीतमा लोकको हर्षविस्मात, उमङ्ग र उल्लास, रीति-रिवाज, धार्मिक विश्वास र सामाजिक प्रचलन एवं इच्छा-आकांक्षा समेत अङ्कित हुने गर्दछन् । अतः धिमाल लोकजीवन अध्ययनको क्रममा धिमाल चाडपर्वको उल्लेख पछि लोकगीतको विषयमा चर्चा गर्नु आवश्यक र अनिवार्य हुन्छ ।

लोकगीतलाई पूलतः प्रबन्धात्मक र फुटकर गरेर विभाजन गर्ने प्रचलन छ । प्रबन्धात्मक लोकगीतमा गाएर कथा भन्ने चलन छ भने फुटकर लोकगीतमा मान्छेको माया, प्रेम, दुःख, पीडा, आशा, निराशा, हर्ष, विस्मात, इच्छा-आकांक्षा समेत अङ्कित हुने गर्दछन् । किनभने लोकगीतमा लोकको हर्षविस्मात, उमङ्ग र उल्लास, रीति-रिवाज, धार्मिक विश्वास र सामाजिक प्रचलन एवं इच्छा-आकांक्षा समेत अङ्कित हुने गर्दछन् । अतः धिमाल लोकजीवन अध्ययनको क्रममा धिमाल चाडपर्वको उल्लेख पछि लोकगीतको विषयमा चर्चा गर्नु आवश्यक र अनिवार्य हुन्छ ।

नेपाली सेनाले बिसैका बाजाहरु

राम प्रसाद कँडेल

१. पाशुपत डमरु -

यो डमरु पञ्चमुखी भगवान शिवको डमरु हो । यो शिवका गणहरुले आफ्ना दुश्मनहरुको बोली, चाल र उनीहरुको स्तम्भनको लागि बजाइने परम्परा रहेको पाइन्छ । शिवलाई आराध्यदेव मान्ने सबै प्राचीन नेपालीहरु सेनाको प्रतयेक



गणहरुमा विशेष तान्त्रिक अनुष्ठान गरि यो डमरु स्थापना गरिन्थ्यो । यसलाई युद्ध कार्यको शुरुवात अन्त्यमा बजाउने र अभिष्ट साधना गरिन्थ्यो । हरेक एघार बर्षमा यस डमरुलाई जीवन्त्यास गरि प्राण चेतना जगाइन्थ्यो । विजयकालमा बज्र बृक्षको तान्त्रिक पद्धतिद्वारा शुभसाइतमा कटान गरिएको काठबाट पाशुपत डमरु बनाइन्थ्यो । त्यसमा रतुवा मृगको

छाला जोडी तयार गरिन्थ्यो । अन्य समयमा यो बाजा बाधन र दर्शनका लागि बर्जित थियो । किराँतकालमा किराँतेश्वरको आराधना गरेर सेनाले यो बाजा बजाउने गर्दथ्यो । लिच्छवीकाल र मल्लकालमा आफ्ना फौजको कल्याण र मनोबल बढाउन तथा दुश्मनमाथि विजय पाउन तत्कालीन सैनिक गणले यो बाजाको तन्त्र पुजा गरि बजाइन्थ्यो भने हरेक सैनिक गणहरुमा सुरक्षाका लागि बज्रबृक्ष लगाइन्थ्यो । आधुनिक नेपाली सैनिक इतिहासको लामो समयसम्म यो बाजा प्रयोग भएको देखिन्छ । पृथ्वीनारायण शाह र पछिको नेपाल एकीकरणको समयमा समेत यसलाई नेपाली सेनाले आफ्नो फौज र माटोको रक्षाको शुभ बाजाको रुपमा प्रयो गर्दथ्यो । गोरखनाथ सम्प्रदायले विशेष साधना गरि यस बाजालाई नयाँ रण खोल्नु अघि शुभ साइत निकाल्ने धुनको रुपमा समेत बजाइन्थ्यो ।

२. त्रिशुल डमरु :

त्रिशुल डमरु शिव प्रतिकको रुपमा नेपाली सेनाले लामो समयदेखि प्रयोग गर्दै आएको देखिन्छ । शिवरात्रीको राति अभिजित नक्षत्र ठम्याई बज्र बृक्षको तान्त्रिक पद्धतिद्वारा शुभसाइतमा कटान गरिएको काठबाट त्रिशुल डमरु बनाइन्थ्यो । लडाईमा सर गरिएका पराजित फौजका राजा अथवा फौज प्रमुखको देब्रे छात्तिको छाला देब्रेतिर र दाहिने छात्तिको छाला दाहिनेतिर जोडी यो डमरु तयार गरिन्थ्यो । त्यसरी छाला उपलब्ध नभएमा रातो बाँदरको छाला भिकी देब्रेतिरको देब्रे पट्टि र दाहिने तिरको दायाँ पट्टि जोडी तयार गरिन्थ्यो । त्रिशुल

डमरुले फौजीमा निर्भयता जागृत गराउने विश्वास रहेकै कारण नेपाली सेनाले आजसम्म त्रिशुल डमरुको संकेत चिन्हलाई प्रतिक चिन्हको रूपमा हरेक सिपाहीदेखि परमसेनाधिपतिसम्मले धारण गर्दै आइरहेको अवस्था छ । प्राचीन समयमा त्रिशुलको दाँया-बाँया अर्घमा साना काँसका घण्टीसमेत जडिएको हुन्थ्यो । यो बाजासँग नेपाली सेनाको भावनात्मक तथा मनोबैज्ञानिक सम्बन्ध अटुट रूपमा रहदै आएको पाइन्छ ।

३. नगरा निशान :



नगरा नेपालको ज्यादै पुरानो र प्रख्यात बाजा हो । विजय उत्सव होस या विभिन्न चाड पर्वमा पुरानो समयमा यो बाजा बजेको सुन्न पाइन्थ्यो । तर हाल आएर यो बाजाको प्रयोग लोप भएर जाने अवस्थामा पुगेको छ । नगरा निशान तामाबाट बनेको र मुखमा छाला मोडि बनाईन्छ । बजाउँदा दुईवटा गजोले ताल मिलाई ठोकिन्छ । बाजामा देखिने गरि राजकीय

निशान जडिएको हुन्छ । राज्यको महत्वपूर्ण सामरिक सूचना दिन, आपतकालिन रुपमा फौजी केन्द्रीकरण गर्न र युद्धघोष गर्न सेनाले वादन गर्नेगरि राजाबाट अधिकार प्राप्त बाजाको रुपमा परिचित छ ।

४. नागफणी :

नागबेली बाजा नेपालका पुराना मठ मन्दिरहरूमा बजाइने गरिन्छ । तामाको पातालाई पातलो गरेर पिटेर सर्पको जस्तो कल्याङकुलुङ पारेर ५ देखि ९ वटा ठाउँमा घुमाइन्छ । फुक्ने ठाउँमा पुच्छर जस्तो सानो हुन्छ तथा आवाज आउने ठाउँमा ठूलो हुन्छ तथा सर्पको जिभ्रो जस्तै राखिएको हुन्छ । आवाजलाई आफ्नो इच्छा अनुरूप सानो-ठूलो बनाइन्छ । प्रसिद्ध स्वर्गद्वारी आश्रम तथा गोसाइँकुण्डको यात्रामा जाने यात्रीहरूले यो बाजाको आवाजबाट मनोरन्जन लिन सक्दछन् । पुराना शैव मन्दिरमा नागबेली अद्यावधि बजाइन्छ । सेनाले यो बाजा विधिबत बजाउँदा निश्चित बोलहरू निकाली आफ्नो फौजको मनोबल बढाउने, दुश्मनको फौजलाई नाग पासमा पार्ने, हातहतियार संचालन हुन नसक्ने अवस्था सिर्जना गर्न यो बाजा बजाइन्थ्यो ।

५. श्रृङ्गीनाद

यो बाजा रात्रीको समयमा सूचना संकलन गर्न नाथ-योगीको भेषमा बखानसहित बजाइने भएकाले नाथ सम्प्रदायमा बढी प्रचलित छ । बिरोधी सैनिक प्रमुखको घरको चार सुरमा बसेर बखान गरि बाधन गर्दा उसका शक्ति र मति भ्रष्ट हुने

भएकाले यो बाजा सेनाले युद्धकालमा धार्मिक कुटनीति अनुसार अविचार गरिन्थ्यो । कान चिरेर नाथ सम्प्रदायमा दीक्षा प्राप्त गरेका योगीहरूको यो बाजा प्रमुख बाजा हो । एक प्रकारको मृगको सिङ जसलाई बरातको सिङ पनि भन्ने चलन छ, बाट यो बाजा तयार गरिन्छ । सृङ्गीनाद बाजालाई मध्य रातमा गाउँ गाउँमा घुम्दै सावर मन्त्रको शुरुमा, मध्यमा तथा अन्त्यमा फुकेर बजाइन्छ । यो बाजाबाट डर त्रास तथा भूत प्रेत मसान बाधा समेत हटेर जान्छ भनेर विश्वास गरिन्छ । गुरु गोरखनाथको अनुयायी योगीहरूले यो बाजा अनिवार्य साथमा राख्नुपर्दछ ।

६. कौरा खैंजडी

५२ वटा बाँसको खुंटी, गोहोरोको छाला, दारकोबार १ बित्ताको अर्ध व्यास, ४ अमल चौडा यो कौरा खैंजडीको विशेषता हो । खैंजडीका अनेक रुप रंग मध्ये मगर जातिको कौरा खैंजडी ज्यादै आकर्षक हुन्छ । मगर जातिको रमाइलो कौरा नाचको नामसंग यो बाजाको नाम जोडिएको छ । मादल, कौरा खैंजडी र कौरा नाचमा मगर युवायुवती मनोरंजन लिन्छन् । आफ्नो जीवनमा आइपर्ने दुःख कष्ट रोग व्याधि तथा गाईवस्तु र खेतीबालीको राम्रो होस् भनी देवदेवीको पुकारबाट माया प्रेम, ख्याल ठट्टा सबै कुरा कौरा नाचमा पाइन्छ । कौरा खैंजडी मुख्यतया तनहुँ तर्फ धेरै प्रचलित छ । छिट्टा छरिता, फूर्तिला मगर युवाहरू यो बाजा अनेकौ तालहरूमा बजाउँछन् । मगरातमा कौरा, कौडाहा, कौराहा आदि नामका नाचमा या बाजा प्रयोग गरिन्छ । नेपाली सेनाको स्थापना कालदेखि नै

सेनामा मगर समुदायबाट उल्लेख्य उपस्थिती रहेकाले यो बाजा पनि साथसाथै प्रचलनमा रहेका पाइन्छ । सैन्य क्षेत्रमा गड्ढा बजाउने, देशमनको शक्तिलाई एकोहोर्‍याउने कामका लागि प्रख्यात बाधकहरुलाई पढाइन्थ्यो । गोहोरोको छालाबाट बनाइने भएकाले यसले दुश्मनलाई घिस्रने अवस्थामा पुर्‍याउँछ भन्ने विश्वास समेत रहेको पाइन्छ ।

७. रानी मादल

नेपालमा धेरै प्रकारका मादलहरू प्रचलित छन् । रानी मादल छतिवनको काठलाई एकापट्टी अलि ठूलो र अर्को तर्फ सानो बनाएर खोपिन्छ । मादल बनाउन बादी जाती पनि निकै सिपालु छन् । छालाले २ तह गरेर प्वाल छोपिन्छ । छाला काटेर तन्काएर बनाएको तनाले दुई तर्फको मैदानलाई कसिन्छ । सानो खरी हालेको तर्फमा मसिनो स्वर निस्कन्छ यसलाई भाले र ठूलो स्वर निस्कनेलाई वा ठूलो खरीलाई पोथी भनिन्छ । कम्मरमा भिर्नको लागि बनाइएको तनालाई जुइनो भनिन्छ । मादल सिक्नेहरूले गुरु स्थापना गरि सरस्वती बोलबाट मात्र मादल सिक्नु पर्दछ र बजाउँदा कम्मरमा मात्र भिर्नु पर्दछ । ठाडो पारेर मादल बजाउनु मादल बादनमा ठिक मानिन्छ । रानी मादलमा ३२ वटा बिट रहेका हुन्छन् । तिनै बिट अनुरूप सेनालाई तालिम दिन प्रयोग गरिन्थ्यो ।

८. तुरही

अहिले विगुलले गर्ने काम उतिबेला तुरहीबाट गरिन्थ्यो । सिपाहीलाई ड्युटी फेर्न प्रहरको सूचना दिन प्रयोग गरिन्थ्यो ।



तुरही भण्डै २ हातजति लामो हुन्छ । यसको निर्माण तामाको पातलो पाता बाट गरिन्छ । मुखले फुकेर बजाईने यो बाजा अर्धचन्द्राकार हुन्छ । बजाउदा तिखो तथा तुरुरु आवाज आउने भएकोले यो बाजाको नाम तुरही राखीएको हो ।

९. घोर बाँसुरी घोर बाँसुरी ठुलो जातको बाँसबाट बनाईन्छ र यो लामो हुन्छ यो बाँसुरी बजाउन ज्यादै कठिन हुन्छ । तर फुकेर आवाज निकाल्दा ज्यादै मिठो र मधुर स्वर निस्कन्छ । काठमाण्डौका बाजा खलहरुमा घोर बाँसुरी सतिसालको गोलो काठबाट बनाईन्छ । कलात्मक किसिमले कुशलशिल्पकारका ज्ञाताहरुले भित्र खोको पारी बनाउने घोर बाँसुरी ललितपुरमा प्रख्यात छ ।

१०. माझवाल बाँसुरी यो माझवाल बाँसुरी काठमाडौं उपत्यकाको ५ वटै शहरमा ज्यादै प्रचलित छ । खयर जातको काठलाई भित्रबाट राम्रोसंग बराबर पारेर खोको पारिन्छ । पहिलो प्वाल जहाँबाट ओठ राखेर फूकिन्छ त्यहाँबाट ८ अमलमा औंला राख्ने पहिलो प्वाल पारिन्छ । त्यो पहिलो प्वालबाट ८ अमलमा ६ वटा प्वाल खोपिन्छ । माझवाल बाँसुरी पहिले २ कप्टेरा बनाएर भित्री भागलाई बराबर

खोपिन्थ्यो । यसलाई स्वर बाँसुरी पनि भनिन्छ । काठको यस बाँसुरीमा कतै कतै चाँदी तथा पित्तलका पाताहरूले बेरेर सुन्दर कलात्मक बनाइन्छ । सानो सानो चाँदीका टिका तथा काठकै सानु बुट्टे मुन्द्री घण्टी पनि राखिन्छ । यसबाट शुद्ध स्वर निकाल्न सकिन्छ । उपत्यकाका पर्व उत्सवहरूमा यो बाजा अनिवार्य मानिन्छ । यहाँ कतिपय बाँसुरी खलःहरू पनि शदियौंदेखि चल्दै आएको छ ।

११. टिप बाँसुरी

सोह्रवटा सतिसालको काठबाट बनाइन्छ । कतैकतै सिपालु कालिगढले निगालोबाट पनि बनाईएको पाइन्छ । फुक्दा वा बजाउँदा ज्यादै मिठो स्वर आउने यो बाँसुरी ज्यादै तिखो स्वरले बज्छ । लिच्छवीकालदेखि नै विभिन्न देवदेवीको रथयात्रामा यसलाई बजाउने गरिन्छ । अहिले पनि शार्दुलजंग गुल्मले काठमाडौंको तमाम देवदेवीको रथयात्रा र जात्रामा यो बासुरी बजाउने गरे पनि यो शुभ साइत निकाली कटान गरिएको सतिसालबाट बनेको नभइ निगालो या बाँसबाट बनेको मात्रै प्रयोग भइरहेकाले यसको प्रतिस्थापन गर्नु जरुरी देखिन्छ ।

१२. इन्द्रढोल

शुभसाइत निकाली कटान गरिएको सतिसालको काठबाट इन्द्रढोल बजाइन्छ । पौराणिक कालमा दलबलसहित काठमाडौंको मगमग बास आउने चित्ताकर्षक फूल टिप्न आएका महाराज इन्द्रलाई स्थानीयसँग नसोधी फूल टिपेकोले

चोरका रुपमा पक्राउ गरि पाता कसेर काष्ठमण्डप अघि बाँधेर राखिएको जनश्रुती रहि आएको पाइन्छ । उनै इन्द्रलाई उनका फौजसहित लडाईमा पराजित गरि उनको ढोल बजाएर शहर परिक्रमा गराउँदा इन्द्रको ढोलको आवाजले उनकी आमा यहाँ आई हेर्दा छोरालाई पाता कसी राखिएको र उनको ढोल बजाउँदै शहरको गल्ली गल्ली घुमेर इन्द्रलाई पक्राउ गरिएको सूचना बाँढिरहेको फेला पारेपछि उनकी आमाले जमानी बसेर हरेक वर्ष आठदिन काठमाडौं आउने बाचा गराई इन्द्रलाई मुक्त गरिएको हरेक वर्ष इन्द्रजात्रा मनाउँदै आइएको छ । शार्दुलजंग गुल्मले इन्द्रजात्रामा इन्द्रढोल बजाउँदै आएको छ ।

१३. महासंख

यो शंख नेपाल एकीकरण अभियानको लामो समयसम्म तत्कालीन शाही नेपाली सेनाले युद्धकार्यमा प्रयोग गरेको पाइन्छ । जेठी तरवार बोक्ने सरदारहरुले मात्रै जेठी शंख बोक्न पाउँथे । जेठी शंख फौज प्रमुखले युद्धघोषको रुपमा बजाइन्थ्यो भने पछि ठूला उत्सव या कार्यक्रममा शुभारम्भ यसै शंखको वादनबाट गर्ने गरिन्थ्यो ।

१४. फामुक

शुभसाइत निकाली विशेष अनुष्ठान गरि काटिएको बाँसबाट यो बाजा तयार गरिन्छ । यो तयार गर्दा तीनवटा ढुङ्गोलाई एकैसाथ राखिन्छ । विभिन्न चराको आवाज निकाली कोड भाषाबाट सूचना आदान प्रदान गर्न पुरानो समयमा सेनाले यो बाजा प्रयोग गरेको पाइन्छ । बनदुर्गामा बस्ने तिलङ्गाहरुले कोड भाषा

अनुसार यो बाजा बजाउने गरिन्थ्यो ।

१५. हुड्को

यो बाजा ताल बाजा हो । दुश्मनको मान्छे चिनाउन, यही बाजाको तालमा नचाएर भुलाउन यो बाजा बजाएर नचाउने गरिन्थ्यो । अहिले मध्य पश्चिमाञ्चलमा महाभारत गाँउदा र अन्य पुराना साहित्य तथा गीत गाँउदा यो बाजा बजाईन्छ । यो बाजा भण्डै भण्डै डमरुसंग मिल्दो जुल्दो हुन्छ । एउटा हातमा लिने र अर्को हातले ताल दिई बजाईन्छ ।

१६. जोर नगरा

दुश्मनको फौजलाई भयभित बनाउन लडाईकालमा प्रयोग गरिने गरिएको यो बाजा आफ्नो फौजको मनोबल बढाउन समेत बजाइन्थ्यो । पछिल्लो समय तालिम सकिएका सिपाही तथा अधिकृतको मनोबल बढाउन यो बाजा बजाउने गरिए पनि हाल यो बाजा बिलुप्त भएर गएको अवस्था छ ।

१७. तीनमुखे रणसिंगा

यो बाजा पञ्चे बाजा समूहको बाजा हो । यो बाजा तामाको पातलो पाताबाट बनेको हुन्छ । यो बाजा सर्प आकारको हुन्छ । यसलाई पुच्छरबाट फुकिन्छ । आकाश तत्वको प्रतिकको रूपमा यो बाजा बजाईन्छ । नेपालमा सबैभन्दा लामो तीनमुखे रणसिंहा कास्की कोटमा थियो । यो बाजा बजाउँदा दुईजनाले बोकी दुश्मनतिर मुख फर्काएर एकजनाले बजाउने गरिन्थ्यो । कास्की कोटमा पहिले त्यहाँको सेनाको तालिम र युद्धमा प्रयोग

गर्न स्थापना गरिएको थियो । कास्की विजयपछि नेपाली सेनाले आफ्नो फौजको मनोबल बढाउन, तालिम दिन तथा तीनदेवी महालक्ष्मी, महाकाली, महासरस्वतीको शक्ति प्रार्दुभाव गराई रण सर गर्न बजाउने गर्दथ्यो । पृथ्वीनारायणकै पालामा नयाँ रण सर गर्नका लागि रण खोल्नु अघि गोरखाकालीकामा विशेष पूजा गरि यो बाजा बजाई फौज अघि बढाइन्थ्यो ।

१८. भेरी

यो बाजा युद्धभैरबीहरुलाई पूजा गर्दा सेनाले सलामी दिएर बजाउने गरिन्थ्यो । भेरी सेनाले प्रयोग गरेको मध्य ज्यादै पुरानो बाजा हो । यो बाजा नुवाकोटको भैरबी मन्दिरमा पूजा अर्चना गरी सेनाले बजाउने गरिन्थ्यो । पहिले पहिले दैनिक पूजामा बजाईने यो बाजा हाल आएर बिशेष पूजामा र पर्वमा मात्र बजाईन्छ । यो तामा बाट बनाउने गरीन्छ । यो एक फन्को घुमेको घुमेको हुन्छ ।

१९. महाढोल

सेनामा फौजीलाई विभिन्न धुनका आधारमा तालिम दिन यो बाजा बजाउने गरिन्थ्यो । महाढोलको आकार मानिसको पूरै शरीर छिर्न सक्ने हुन्छ । यसबाट निकै ठूलो आवाज आउने भएकाले सेनाको ठूलो समूहलाई आवाजका आधारमा एकैसाथ तालिम दिन सकिने भएकाले अहिलेको जस्तो माइकको ब्यवस्था नभएको पुरानो समयमा यो बाजा तालिमका लागि निकै महत्वपूर्ण थियो । दुई जना सिपाहीले मुशिकलले बोक्ने र अर्को ब्यक्तिले बजाउने तथा साथसाथै रणसिङ्गा बजाउने बाद्य

प्रचलन पछ्याएर यो बाजा गोरखा दरवारमा बजाउँदा तनहुँ, धादिङ्गसम्म सुनिने गरेको र त्यही आवाजले विरोधी सेना गोर्खाली फौजसँग डराउने गरेको जनश्रुती यद्यपि कायमै छ ।

२०. खुट्ट हान्ने नगरा

टाढा टाढा कोटहरुमा फौजलाई सूचना पठाउन, संकेत-स्वर-धुनबाट समाचार आदान-प्रदान गर्न यो बाजा बजाइन्थ्यो । आधुनिक संचार नआउँदै यो बाजाले संचार सेटको काम गर्ने गर्दथ्यो ।

२१. शंख

समुद्रमा पाइने शंखे किराबाट शंख बनेको हो । हुनत नेपालका ठूला नदीका किनाराहरुमा पनि शंखे किरा पाइन्छ तर अलि सानो र सफा सेतो नहुनाले प्रयोग गरिन्न । समुद्रमा पाइने हुनाले शंखलाई पवित्र मानिन्छ । नेपाली समाजमा यो बाजा कहिलेदेखि शुरु भयो भन्न कठिन छ । हिन्दु देवता विष्णुको ४ हातमा सबभन्दा माथि दाहिने हातमा शंख रहेको हामी पौवा तथा मूर्तिकलामा देख्छौं । शंख नेपाली समाजमा अविच्छिन्न प्रयोग भै रहेको छ । एउटा शंख विशेषत ब्राम्हण तथा क्षत्रीहरुको घरको शोभा हो । पञ्चायन पूजा, संध्या, आरती गर्दा यो बजाउनै पर्दछ । मंगल उत्सव, पूजा, अर्चना, यज्ञ आदिमा स्वर फिरेर ३-५ को स्वरमा बजाइन्छ । यस्तै विवाह व्रतबन्धमा समेत बजाउनु अनिवार्य छ । मृत्यु संस्कार गर्दा शव यात्रामा मलामीहरुले शवको अघि अघि दोबाटो दोबाटोमा जहाँ जहाँ बर्कि छरिन्छ त्यहाँ १-१ पटक बजाउनु पर्दछ

एकोहोरो स्वरमा । दाग बत्ती दिंदा तथा सोलामा शवलाई ३ पटक घुमाउँदा लामो स्वरमा एकोहोरो बजाएर आत्मालाई विदाई गरिन्छ ।

२३. दिव्य घण्ट

यो बाजा मन्दिरहरुमा राखिन्छ । कुनैपनि नयाँ मन्दिर स्थापना गर्दा त्यस मन्दिरमा जुन देवता छ सोही देवताको मन्त्रले अभिमन्त्रित गरी दिव्य घण्ट बनाईएको हुन्छ । दिव्य घण्ट स्थापना गर्दा जोर स्थापना गर्नु पर्दछ । तर कतै कतै एउटा मात्र पनि स्थापना गरेको पाईन्छ ।

२४. दिव्य नगरा मंदिर, शिवालय, पिठ, मठले भरिएको नेपालमा अनेक प्रकारका नगराहरुको प्रचलन छ । एउटादेखि ३६ वटासम्म बजाउन मिल्ने नगराहरु छन् । देव नगराहरु शिवालय तथा नाथहरुको मठमा चढाइएको हुन्छ । तामाका ठूला ठूला नगरालाई तोकिएको तालमा २-२ वटा ठूला लामा गजोले ठोकेर बजाइन्छ । संध्या आरतीको बेलामा यो बाजा नबजाई हुँदैन । मंदिरहरुमा देव नगरा बजाउन अलग्गै गुठीको व्यवस्था गरिएको हुन्छ । हालका केही वर्षहरुमा गुठीहरु नाँसिदै गएकोले हाम्रा पवित्र देव स्थलहरुमा देव नगराहरु बज्ने छाडेका छन् । पुरानो पुस्ता र नयाँ पुस्ता बीचको संस्कृति समन्वयको अभावले यस्ता बाजा बजाउने ताल बोलहरुको पनि अभिलेख पाउन मुस्किल भएतापनि केही लोकबाजा अनुसंधानकर्ताहरुको पहलमा केही संरक्षण र प्रकाशन भएका छन् ।

२५. नगरा

नगरा नेपालको ज्यादै पुरानो र प्रख्यात बाजा हो । विजय उत्सव होस या विभिन्न चाड पर्वमा पहिले पहिले यो बाजा बजेको सुन्न सकिन्थ्यो । तर हाल आएर यो बाजा ज्यादै कम मात्रामा बजेको पाइन्छ । यो तामाबाट बनेको र मुखमा छाला मोडि बनाइन्छ । र बजाउँदा २ वटा गजोले ताल मिलाई ठोकिन्छ ।

२६. दिव्य डमरु

डमरु पौराणिक बाजा हो । भगवान शिवको प्रिय बाजा डमरु नेपाली लोक जीवनमा प्रचलित छ । धेरैजसो देवी देवताको हातमा डमरु लिएको पौवा तथा भित्ते चित्र अनि पाषाण, धातु मूर्ति कलामा देख्न पाइन्छ । बौद्ध तथा हिन्दु दुबै समुदायका देवी देवतामा यो बाजा प्रचलित छ । १ कुरेत चौडा तथा १ बित्ता लामो काठलाई बीचमा सानो पारेर समात्न सजिलो हुने गरी बनाइन्छ । दुबैतर्फबाट खोपेर प्वाल पारेपछि मृगको वा बोकाको छालाले टम्म हुने गरी दुबै मुख छोपिन्छ । दुबैतर्फको मुख तन्काउनलाई छालाको मसिनो तनाले ११ पटक कसिन्छ । फेरी सो तनालाई बीचमा कम्मरमा पटुकी कसे जस्तै कसिन्छ । अनेकौं ताल तथा बोलहरु बजाउन सकिने यो बाजाबाट हामीले बोल्ने स्वर तथा व्यञ्जन अक्षरहरु निस्केको भनेर भन्ने गरिन्छ । पटुकीको दुई भागमा लामो तना हुन्छ र सो तनाको टुप्पोमा धागो वा कपडाको गाँठो पारिन्छ । दुबै हातमा लिएर दायाँ बायाँ हल्लाउँदा यो बाजाको मीठो धून निस्कन्छ ।

डमडम, डिमीडिमी यो डमरुको बोल हो ।

२७. नादी

नादि नाथ सम्प्रदायमा प्रचलीत बाजा हो । नाथसम्प्रदायमा पनि दिक्षा पूर्ण गरेपक्षी मात्र यो बाजा बजाउन पाईन्छ । यो कृष्ण सागरको सिंगबाट बन्दछ । नाथ योगी हरुले यो बाजा घाटीमा लगाई गरु आरा धना गर्दा विभिन्न प्रदर्शन गरी बजाउदछन् । सबै नाथ योगीहरुको घाटीमा यो बाजा हुन पर्दछ भन्ने बिश्वास गरिन्छ ।

३१. तासा

यो प्राचिन बाजा हो । हालपनि यो बाजालाई सैनिकहरुले आफ्नो विभिन्न कार्यक्रमहरुमा बजाउने चलन रहेको छ । कपिलवस्तु क्षेत्रतिर पनि यो बाजा अनेकौं साँकृतिक समारोहहरुमा यो बाजा बजाउने गरिन्छ ।

३२. माफा

यो बाजाको प्रयोग ज्यादै पहिले देखि नै हुदै आएतापनि हाल यो बाजा लोप जस्तै भैसकेको छ । यो बाजा पहिले पहिले सैनिकहरुलाई कवाज खेलाउँदा ठोकेर बजाईन्थ्यो । यो छालाले मोडेको ताल बाजा हो ।

३३. भयाली मध्यम प्रकारको काँसको बाजा भयाली नेपालमा धेरै ठाउँमा प्रचलित छ । लोक बाजाहरु केही निश्चित जातिले सीमित क्षेत्रमा मात्र प्रयोग भै रहेको छ भने केही लोक बाजाहरुले जाति समुदाय भन्दा सम्पूर्ण राष्ट्रलाई ओगटेको छ ।

भयाली पिट्नुको कथा हाम्रो समाजमा मान्छेलाई कुनै विशेष समाचार सार्वजनिक सूचना जारी गराउनु हो । त्यस्ता राम्रा तथा नराम्रा सुखको वा दुःखको प्रतिनिधित्व गर्ने तर सबैले थाहा पाउनु पर्ने खबरलाई भयाली पिटेर मान्छेको ध्यान आकर्षित गरिन्छ र सुनाइन्छ । आज त्यो प्रचलन बिल्कुलै बन्द जस्तै छ तर भजन कीर्तन तथा मेलामा यो बाजाको सुमधुर ध्वनि सुनिँदै आएको छ । ढ अंगुल अर्धव्यासको पातलो काँसको पातालाई बाहिरी गोलोमा उठेको र भित्रीभाग दबेको बनाइन्छ । बीचमा सानो प्वाल पारी तनाले दुईवटा भयाली पत्रलाई बाँधिन्छ । बजाउँदा दुबै हातले ताल मिलाएर ठोकी आवश्यकता अनुसारको ध्वनि निकालिन्छ ।

३५. भुस्या

भुस्याहा उपत्यकाको प्रचलित लोक बाजा हो । यो धिमे बाजाको सहायक बाजा हो । काँसबाट बनेको यो बाजा मध्यम आकारको हुन्छ र ठुलो स्वर आउँछ । यो ज्यापु जातीको ताल बजा हो ।

३७. बानो –

यो बाजा अर्धचन्द्राकारको हुन्छ र तामाबाट बनेको हुन्छ । बौद्ध पूजामा गुरुहरुले यसलाई बजाउने गर्दछन । यो मुखले फुकेर बजायने शुशिर बाजा हो । यो एक मुडि हात लामो हुन्छ र अनेकौं कलात्मक बुट्टा बनाईएको हुन्छ ।

४१. काहाल

काहाल तामाबाट बनेको झण्डै झण्डै २ हातजति लामो अर्ध चन्द्राकार आकारको हुन्छ । यो मुखले फूकेर बजाइन्छ । यो बाजा पुराना पुराना दैब पिठ तथा मन्दिरतिर देख्न पाइन्छ । गोरखा दरबारमा पनि बजाएको देख्न पाइन्छ । यो ज्यादै पुरानो बाजा मानिन्छ ।

४२. कर्णाल

यो बाजा तामाबाट बनेको हुन्छ । यो ज्यादै ठूलो स्वर आउने बाजा हो । यो बाजा नौमती बाजा अन्तर्गत पर्दछ । शिरमा तामाको पाथि राखिएको हुन्छ र यसलाई तलबाट फुकेर बजाइन्छ । यस बाजालाई २ टुकामा विभाजन गरेर राख्न सकिन्छ । यो बाजा पूर्वी नेपाल र पश्चिम नेपालमा भिन्ना भिन्नै प्रकारको हुन्छ ।

४३. शिखर

गोरखातिर प्रचलित यो बाजा तामाबाट बनाइन्छ । मुखले फुकेर बजाइने यो बाजा आवाज आउने मुख गोलो हुन्छ । झण्डै झण्डै २ हात जति लामो यो बाजा घुमाउरो मोडिएको हुन्छ ।

४५. दमाहा

यो पञ्चे बाजा समुहको एक बाजा हो । यो छालाले मोडेको हुन्छ र एउटा सानो गजोले ठोकेर बजाइन्छ । यो दमाई जातीको बाजा हो । बजाउन पानीले दुई तीन दिनसम्म भिजाएको दमाह राम्रो बज्दछ भनिन्छ ।

४६. ट्याम्को

नौमती वा पंचै बाजा समूहको सानो बाजा ट्याम्को ज्यादै रमाइलो बाजा हो । ससानो काठको आरी जस्तोमा टम्म पारेर छालाले मोडिन्छ । गाईको छाला ज्यादै राम्रो मानिन्छ । सो छोपेको छालालाई छालाकै तनाले तन्काई पुछारमा विंड जस्तो बनाई फर्काइन्छ । यस प्रकार दमाहा जस्तै गरेर तनै तनाले कसेको ट्याम्कोलाई बजाउँदा एकलै बजाइन्छ । ढोलकी दमाहाको तालमा ताल दिंदै दुबै हातको चोरी औंला र बुढी औंलाले गजो समाइन्छ । ज्यादै छरितो चालले ट्याम्कोको बोललाई बतै पुल्टुड पुल्टुड पनि भनिन्छ । विहेमा बजाउँदा रमाइलो गरेर बाजाको स्वरलाई भन्दा नरसिले भात कहाँ पकाको छ भन्छ, ट्याम्कोले कान्लामुनी कान्लामुनी भन्छ भन्ने उखान समेत प्रचलित छ ।

४७. घोर सहने

यो पञ्चे बाजा समूहको महत्वपूर्ण स्वरबाजा हो । यो ढोडे सहनेको बिशेषता भनेको बजाउदा अली ठूलो स्वर आउनुनै हो । यो लम्जुङ् तथा गोर्खा तिर बजाईन्छ । योदमाई जातिको बाजा हो । यो बाजा बजाउदा एकलै नबजाई जोर रुपमा बजाउने चलन छ वा बजाउनु पर्दछ ।

५०. रासा

गोरखाकी प्रशिद्ध देवी मनकामनाको मन्दिरमा पुजा गर्दा यो बाजा बजाईन्छ । यो फुकेर बजाईने सुर बाजा हो । भट्ट हेर्दा सहेने जस्तै अर्ध ॐ कारको आकारको यो बाजा दैनिक

आरतीहरुमा बजाईन्छ ।

५३. ५ मुखे रणसिंगा

यो बाजा पञ्चे बाजा समूहको बाजा हो । यो बाजा तामाको पातलो पाताबाटबाट बनेको हुन्छ । यो बाजा भण्डै अर्धचन्द्र आकारको हुन्छ र स्वर आउने भाग ठूलो र फुक्ने ठाँउ सानो हुन्छ । यो दमाई जातीको बाजा हो । आकाश तत्वको प्रतिकको रूपमा यो बाजा बजाईन्छ । पाँच मुख देखि सात मुख सम्मको हुन्छ । नेपालमा सबैभन्दा लामो नरसिंहा कास्की कोटमा छ ।

५७. विजुली बाना

यो बाजा तामाबाट बनेको हुन्छ । यस बाजाको मुख भागमा मल : (झ्रगन) को जस्तो मुर्ति अंकित गरिएको हुन्छ । यसलाई मुखले फुकेर बजाईन्छ । र यो बाजा गोरखामा प्रचलित छ ।

५९. फामुक

यो बाजा बाँसका ३ टुक्रालाई लहरै मिलाएर बनाइन्छ । यो बाजा लिम्बुवानमा बजाइने पुरानो बाजा हो । यो बाजा विभिन्न चराचुरुङ्गीकाआवाज निकाली बजाइन्छ । जसबाट अनेक संकेत तथा गुप्त सन्देश दिन मिल्छ ।

६१. ढोडे सारंगी

ढोडे सारंगी गाइने जातीको प्रमुख बाजा हो । पाटे सिउँडीको काठलाई राम्रोसंग सुकाएर यो बाजा बजाउनु पर्दछ । हलुंगो तथा नरम काठ धेरै प्रकारका लोक बाजामा प्रयोग हुन्छ । यसमा विभिन्न अंग हुन्छ । तार कस्नलाई असुरोको मुर्ता

भन्दछन् । माथिको ४ वटा तार छुट्याउने श्रीखण्ड काठको सुन्दरी हुन्छ । तल पेटमा कसेको छाला बाँदरको हुनुपर्छ । तार शिकार गर्दा मारेको रतुवा मृगको वा हरिणको आन्द्राबाट बनाउनु पर्दछ । तल ४ वटा तार मिलाउन विजय सालको घोडी चाहिन्छ । सारंगी रेट्न घोडाको पुच्छर युक्त धनो चाहिन्छ र त्यसको टुप्पोमा ३ वा ५ वटा काँसका भुम्का राखिन्छ । स्वर निकाल्न सल्लाको पकाएको खोटो चाहिन्छ । करवा, सवाई र अनेकन लोक गीत गाउन यो प्रमुख बाजा हो । ४ वटा तार ङ ञ ञ ङ मा मिलाइन्छ ।

६२. त्रिशुल घण्ट

नेपाली जन जीवनमा चलेको लोक बाद्य परम्परा अचम्मको छ । अनेकन जाती जनजाती तथा धर्म सम्प्रदायका देव देवीका छुट्टा छुट्टै बाजाहरू छन् । त्यस्तै शैव त्रिशुल घण्ट पनि एक हो । ११ अंगुल लामो र ५ अंगुल अर्धव्यास भएको शैव घण्टमा काँसको भाग अलि कम हुन्छ । शिरमा त्रिशुलको आकार भएर नै होला शैव त्रिशुल घण्ट भनिएको । यो घण्ट विशेषत शैव सम्प्रदायमा प्रचलित छ । ११ अंगुल लामोको अर्थ एकादश रुद्रसंग जोडिएको हुन सक्छ । शिवको एकादश रुद्र नेपाली शैव सम्प्रदायमा अतिनै प्रचलित छ ।

पाँच अमलको अर्धव्यासको भगवान शिवको ५ मुख इसान, अघोर, सद्योजात, वामदेव, तत्पुरुष आदि हुन् । साथ साथै मानवमा भएको पाँच तत्व पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु, आकाश तत्व शुद्ध गर्न समेत यसको प्रयोग भएको हुन सक्छ । यसबाट

प स्वर निस्कन्छ ।

६३. भुरुमा

भुरुम्मा पञ्चैबाजा, नौमती बाजा समूहको एक मुख्य ताल बाजा हो । यो काँसबाट बनेको हुन्छ । पञ्चैबाजा समूहमा प्रयोग गरिने भुरुम्मा मझौला आकारको हुन्छ । यो बाजा दुबै हातमा समातेर विभिन्न तालमा ठोकेर बजाइन्छ । यो बाजा अग्नि तत्वको प्रतिकको रूपमा हामिले चिन्दछौं । यो दमाई जातीको बाजा हो ।

६४. नाय् खिं

नाय् खिंको बोल र ताल सुनेर यो कुन अवसरमा बजाइएको हो भनेर काठमाडौंका स्थानिय बासिन्दा थाहा पाउँछन् । सामान्य पञ्चै बाजाको ढोलकीको आकारको काठको हुन्छ नाय् खिं । सामान्यतया अन्य छलाले मोरेको जस्तै दुबैतर्फ चक्कालाई तनाले कसिन्छ । दायाँ तर्फको छाला बाक्लो र बलियो हुनुपर्छ । कथिले ठोक्दा राम्रो बज्ने बलियो छाला चाहिने र देब्रे तर्फ हातैले बजाइन्छ तर देब्रेतर्फ खरी हुने ठाउँमा यो बाजामा विविध आवाज निकाल्न मैने पकाएर दल्ने गरिन्छ । त्यो मैने दलिएको ठाउँमा देब्रे हातको बीचको औंला रगडेर छुट्टै स्वर निकालिन्छ । शुभ कार्य, जरुरी सूचना तथा शव यात्रामा समेत यो बाजा त्यतिकै प्रयोग गरिन्छ । नौ बाजा बजाउँदा तथा अन्य अवसरमा हामी लोकप्रिय नाय् खिं बाजा सुन्न सक्छौं । जाति विशेषले मात्र सिक्ने, बजाउन हुने भनेर भनिएतापनि आजभोलि काठमाडौं उपत्यकामा जाति लिंग सम्प्रदाय भन्दा

माथि उठेर यो बाजा सिकने गरिएको पनि पाइन थालिएको छ ।

६५. छत्तिस नगरा

छत्तिस नगरा भेरी, सेती र कर्णाली अञ्चलमा ज्यादै प्रचलित छ । यो नगरै नगराको बाद्य समूह हो । यसमा १८ जोर वा ३६ वटा हुने भएकोलेनै यसको नाम छत्तिस नगरा रहन गएको हो । योल बाजा एकैचोटी बजाईन्छ र बजाउँदा ध्वनी जयादै उल्लासपूर्ण हुन्छ ।

६६. ढोल

ढोल ताल बाजा समूह अन्तर्गत पर्दछ । यो बाजा भट्ट हेर्दा मादलको जस्तो एकातिर सानो र एकातिर ठूलो नभइ बराबरका घार हुन्छ । यो बाजा एकापट्टी गजो र अर्कोपट्टी हातले ताल दिएर बजाईन्छ ।

६७. ढोलकी

यो बाजा पञ्चैबाजा अन्तर्गतको तालबाजा हो । यो बाजा दुबैपट्टी छाला मोडी बनाईन्छ । दुबैपट्टी बराबर किनार भएको यो बाजा एकापट्टी हात र अर्कोपट्टी लौरोले हिकार बजाईन्छ । छाला कस्दा हातले बजाउनेतर्फ पातलो र लौरोले बजाउनेतर्फ बाक्लो कसिएको हुन्छ ।

६८. फाक्वा—

यो लिम्बु जातीको बाजा हो । यो बाँसबाट बनेको हुन्छ । यो बाजा लिम्बु जातीले पितृ कार्यमा बजाउँदछन् । मुन्धुमको पाठसहित पितृ अर्चनामा अनिवार्य बजाईने यो बाजा बजाईसकेपछि मात्र पितृले प्रसाद स्वीकार गर्दछन भन्ने विश्वास गरिन्छ ।

७१. भातय

यो निकै पुरानो र लोप भैसकेको बाजा हो । यो बाजा पहिले पहिले लडाईमा जानु पहिले उपत्यकाका राजाहरुले सैनिकहरुको विजयको कामना गर्दै बजाउँदै नाच्न लगाईन्थ्यो । योद्धाहरुलाई लडाई जित्न हौसला दिईन्थ्यो । यो बाजा फुकदै विभिन्न विरहको प्रस्तुती गाउँदै अभिनय समेत गरिन्थ्यो । लिच्छवीकालदेखि नै सेनाले लडाई र सैनिक पर्व र अभ्यासहरुमा बजाउने गर्दथ्यो ।

७२. त्रिशुल घण्ट

सेनाको हरेक गणका देवीहरुको उपासनामा यो बाजा बजाउने गरिन्थ्यो । त्रिशुल घण्ट काँसबाट बनेको हुन्छ । यो भगवान शिवलाई गुरु मानी पूजापाठ गर्ने वा आराधाना गर्ने सैनिकहरुको प्रिय बाजा हो । यो घण्टको माथिल्लो भागमा त्रिशुल बनाईएको हुन्छ । यो विभिन्न पूजाआजा तथा सैनिक उत्सव, महोत्सव, दिवसहरुमा बजाईन्छ ।

सन्त, योगी, हरुको प्रचलित बाजाहरु

-

१. **अखण्डानन्द नाद :-** यो बाजा नेपालमा नादको ध्यान गर्न साधकहरूले प्रयोग गर्दछन् । यो काँसबाट बनेको बाजा हो । यो बाजा नाद प्राप्तिको लागी ध्यान गर्ने समय देखेर हातले ठोकेर कानको नजिक राखेर बजाइने चलन छ । सिद्धि प्राप्त गर्ने साधनको रूपमा प्रयोग गरिने यो बाजा आजभोली सार्वजनिक ढङ्गले प्रयोग भएको पाइदैन ।
२. **ऋषिताल :-** यो तालबाजा हो । दुईवटा लामो र तीन अङ्गुल फराकिलो सतिसाल काठको फललाई डोरीले बाँधी छेउमा रुद्राक्ष सहितको बलियो धागोले बाधेर ऋषिताल बनाइन्छ । भजनमण्डलमा स्वस्ति वाचकले यो बाजा बीचमा औंला राखी बजाउँदछन । विभिन्न ताल र मात्रामा यो बाजा बजाउन सकिन्छ ।
३. **एक तन्त्री वीणा :-** एक तन्त्री वीणा नेपाली समाजमा चलनचल्तीमा देखिएको पाइदैन । तर मल्लकालको अन्तिम समय तथा रणबहादुर शाहका पालामा बनेका मठ-मन्दिरहरूमा कुँदिएका चित्रहरूमा यो एकतन्त्री वीणा प्रचलनमा थियो भन्न सकिन्छ । यो वीणा लगभग दुई हात लामो थियो जसको तल्लो भागमा एउटा मात्र तार जडि त्यसलाई दाहिने हातले कोट्याएर विभिन्न स्वर निकाली बजाइन्थ्यो ।
४. **एकतारे :-** सन्त, योगी वा वैरागीहरूले यो बाजा ईश्वरको भजनकीर्तन गर्दा बजाउने गर्दछन् । एउटा मात्र तारलाई

डेढदेखि दुई हातसम्मको दण्डमा एउटा भाग डण्डी तुम्बोमा जोडी यो बाजा वैरागी, योगी वा सन्तहरुको प्रिय बाजा मानिन्छ । भजनकीर्तन गर्दा तार कोट्याई मधुर आवाज निकालिन्छ । यसको तार मिलाउन टेप्पोमा काठको चुकुल जडिएको हुन्छ ।

५. **गरुड घण्ट** :- गरुड घण्ट वैष्णव सम्प्रदाय प्रसिद्ध बाजा हो । नेपालमा लिच्छिवि कालदेखि वैष्णव देवदेवीको पूजाआजामा यो बजाउदै आएको अनुमान छ । यो घण्टको शिर भागमा गरुडको आकृति अङ्कित हुन्छ । गरुड विष्णु भगवानको वाहन भएको हुनाले यो घण्ट बजाउँदा विष्णु भगवान चाडै प्रसन्न भई भक्तको पुकार सुन्छ भन्ने मान्यता रहेको लोकमा यो बाजा प्रचलित रहेको छ । यो काँसबाट बन्दछ ।

६. **चिम्टा भयाली** :- वैरागी, जोगीहरुको यो बाजा फलामबाट बनाइन्छ । यसमा डेढदेखि दुई हात लामो चिम्टाको पातामा सात जोडी काँसका भयाली जोडिन्छ । यो बाजा बजाउदा भजनकीर्तनको तालमा छेउ र टुप्पोमा समाती हल्लाएर बजाइन्छ । बाहिर भिक्षाटनको लागी हिड्दा यसलाई लौरोको रुपमा समेत प्रयोग गरिन्छ भने धुनी जगाउदा आगोको कोइला समातेर गाँजा सल्काउने काम पनि यसैबाट हुन्छ ।

७. **छुमछुम** :- छुमछुम भजनकीर्तनको अवसरमा बजाइने तालबाजा हो । काँस धातुबाट बनेको स- साना १५-१७ वटा घुँघुरालाई रेशमको डोरीमा खुकुलो गरी बाँधी बाहिरी भागमा मलमलको रातो वा पहेलो कपडाले पोको पारी बाँधिएको हुन्छ

। विशेषगरी भजनकीर्तनहरुमा सङ्गीतको तालमा यसलाई दायाँ र बायाँ हातमा फलेर बजाइन्छ । यो बाजाको आवाज छुमछुम आउने भएकोले यसको नाम छुमछुम रहन गएको विश्वास गरिन्छ

८. **ढुङ्गे मुरली :-** यो बाजा बाँसुरी र मुरली जस्तै बाँस र निगालोबाट बनाइन्छ । सात वटा प्वल पारी कुनै ठेडी नराखी दुवैतिर खुल्ला बजाइन्छ । बजाउँदा तल्लो ओठमा मिलाएर राखी बजाइन्छ । यो योगीहरुले बजाउने बाजा हो ।

९. **नागफणी :-** नागफनी चागुनारायण, स्वर्गद्वारी र गोसाइकुण्डको मेलामा योगीहरुले बजाउँदै हिडेको देख्न सकिन्छ । यो बाजा चाँगुनारायणको मरिन्दरमा नित्य पूजामा बजाउने गरिन्छ । तामाबाट बनेको सर्पजस्तै बाङ्गोटिङ्गो आकारको यो बाजा फुकेर बजाइन्छ । यो बाजा अन्य मन्दिरहरुमा पनि कत - कतै बजाएको पाइन्छ ।

१०. **नागबेली :-** बनमा पाइने एक प्रकारको धार्मिक तथा आयुर्वेदिक लहरा नागबेलीको नामबाट यो बाजाको नाम रहेको मानिन्छ । देवदेवताको दैनिक पूजा -अर्चनामा बजाइने यो बाजा तामाबाट बनेको र नागबेली आकारको हुन्छ । यो फुकेर बजाइने सुरबाजा हो हाल यो बाजा गोसाइँकुण्डको जात्रा र नित्य पूजामा बजाउने गरिन्छ ।

११. **नादी :-** नादी नाथ सम्प्रदायमा प्रचलित बाजा हो । नाथसम्प्रदायमा गुरुबाट दीक्षा प्राप्त गरेपछि मात्र यो बाजा बजाउन पाइन्छ । यो कृष्णसारको सिंगबाट बन्दछ । नाथ

योगीहरुले यो बाजा घाँटीमा लगाई गुरुआराधना गर्दा विभिन्न मुद्रा प्रदर्शन गरी बजाउँदछन् सवै नाथ योगीहरुको घाँटीमा यो बाजा हुन पर्दछ भन्ने विस्वास गरिन्छ ।

१२. विषाणनाद :- विषाणनाद शैव सम्प्रदायको बाजा हो । उहिले-उहिले यो बाजा शैव धर्म मान्ने सम्प्रदायले भगवान शिवको उपासना तथा पूजा आजामा बजाउने गर्दथे । यो बाजा त्रिशुल डामेर छाडेका नन्दीको सिङ्बाट बनाइन्थ्यो भनेर भनिन्छ ।

१३. वैष्णवघण्ट :- यो बाजा वैष्णव समुदायमा प्रिय र अनिवार्य मानिए पनि अन्य हिन्दु सम्प्रदायहरुको घरमा पनि बजाउने गरिन्छ । भगवान विष्णुको पूजा गर्दा बजाइने यस घण्टाको शिर भागमा गरुडको मूर्ति वा शेष नागको मूर्ति राखिएको हुन्छ । त्यसैले यस घण्टालाई वैष्णव घण्टा भनिएको हुन सक्दछ ।

१४. वीणा :- वीणा धार्मिक बाजा हो । हिन्दू धर्मकी विद्याकी देवी सरस्वतीले हातमा यो बाजा लिएकी हुन्छिन् । यो प्रचिन बाजा हो । यसमा एकदेखि सय वटा तार जडिएको हुन्छ्यो भनिन्छ । पुरानो नेपाली मूर्ती कलामा तीनदेखि पाँचवटा सम्म मात्र तार देखिन्छ । यसको शिरमा हाँस वा मयूरको मूर्ती कुँदिएको हुन्छ । तर उपत्यकाका र तिब्बती शैलीका पौवा चित्रकलामा शिरमा शार्दूलको मूर्ती कुँदिएको हुन्छ । यसलाई बजाउन देब्रे हातका औँलाले तारलाई थिच्ने दाहिने औँलाले तारलाई कोट्याएर बजाइने गरिन्छ ।

१५. शृङ्गीनाद :- शृङ्गीनाद नाथ सम्प्रदायको बाजा हो । जोगीहरुले कार्तिक र चैत्र महिनामा बखान गर्दाखेरी तीन पटक शृङ्गीनाद

फुकेर बखान गर्न सुरु गर्छन । यो बाजा कृष्णसारको सिङबाट बनाउने गरिन्छ । यो बाजा बजाएरपछि भूत, प्रेत, पिचास, बोक्सी, वीर, वेताल, डंकिनी, छेदभेद भाग्दछन भनिन्छ । बखान गरी शृङ्गीनाद बजाएको घरमा देवदेवीको बास हुन्छ भनिन्छ ।

१६. त्रि- तन्त्री वीणा :- विद्याकी देवी सरस्वतीले बजाउने त्रि-तन्त्री वीणा विभिन्न देवदेविको मन्दिरहरुको ढुङ्गाको मूर्तीहरुमा देख्न पाइन्छ । तीनवटा तार युक्त यो धार्मिक बाजा हो ।

१७. त्रिशुल घण्ट :- त्रिशुल घण्ट शैव सम्प्रदायको बाजा हो । काँसबाट बनेको यो भगवान शिवलाई गुरु मानी पस्जापाठ गर्ने वा आराधाना गर्ने शैव सम्प्रदायको सबैजसो साधनामा बजाइने गरिन्छ । यो घण्टको माथिल्लो समाउने भागमा त्रिशुल बनाइएको हुन्छ । यो विभिन्न पूजाआजा तथा दैनिक भजनहरुमा समेत बजाइन्छ ।



(अर्जता)



(दरा कोटा का गुप्त कालीन मन्दिर)



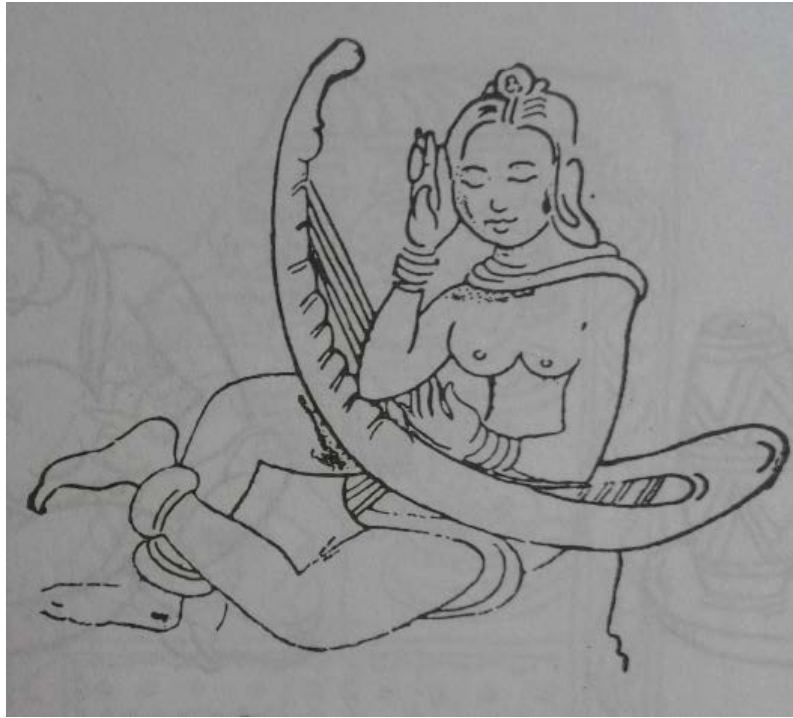
(ऊर्ध्वन)



(अंक्य)



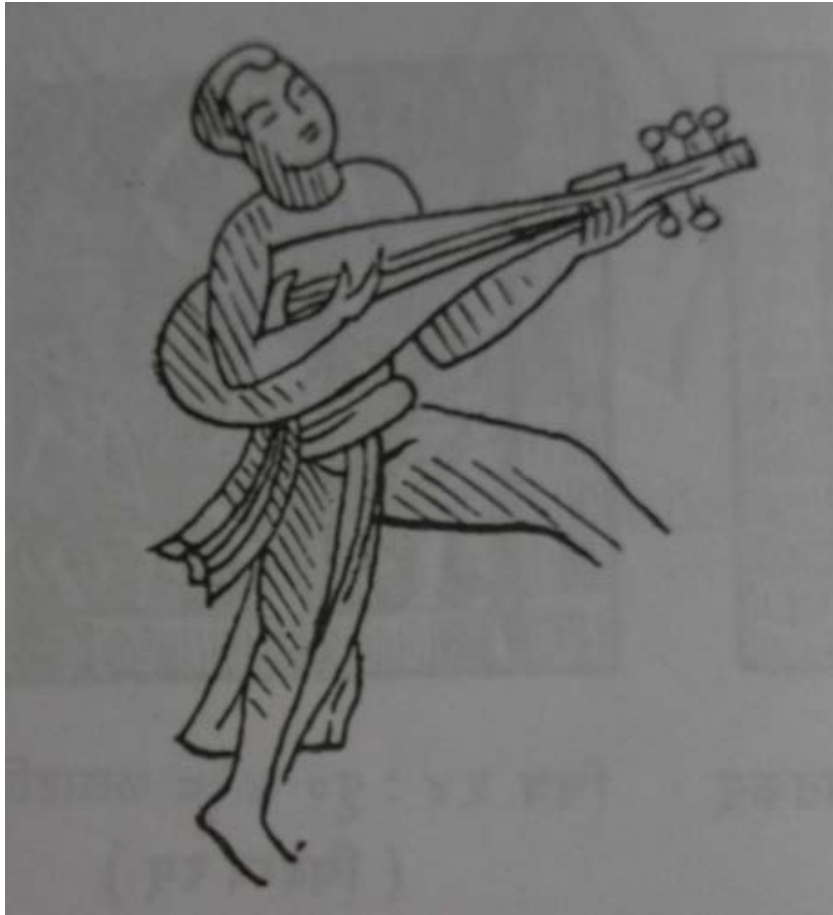
(आलिंग्य)



(अमरावती)



(अमरावती)



(नागाजुनकुण्ड)



(महाराज समुद्रगुप्त की वीणावादिनी मुद्रा)



(अर्जुना)



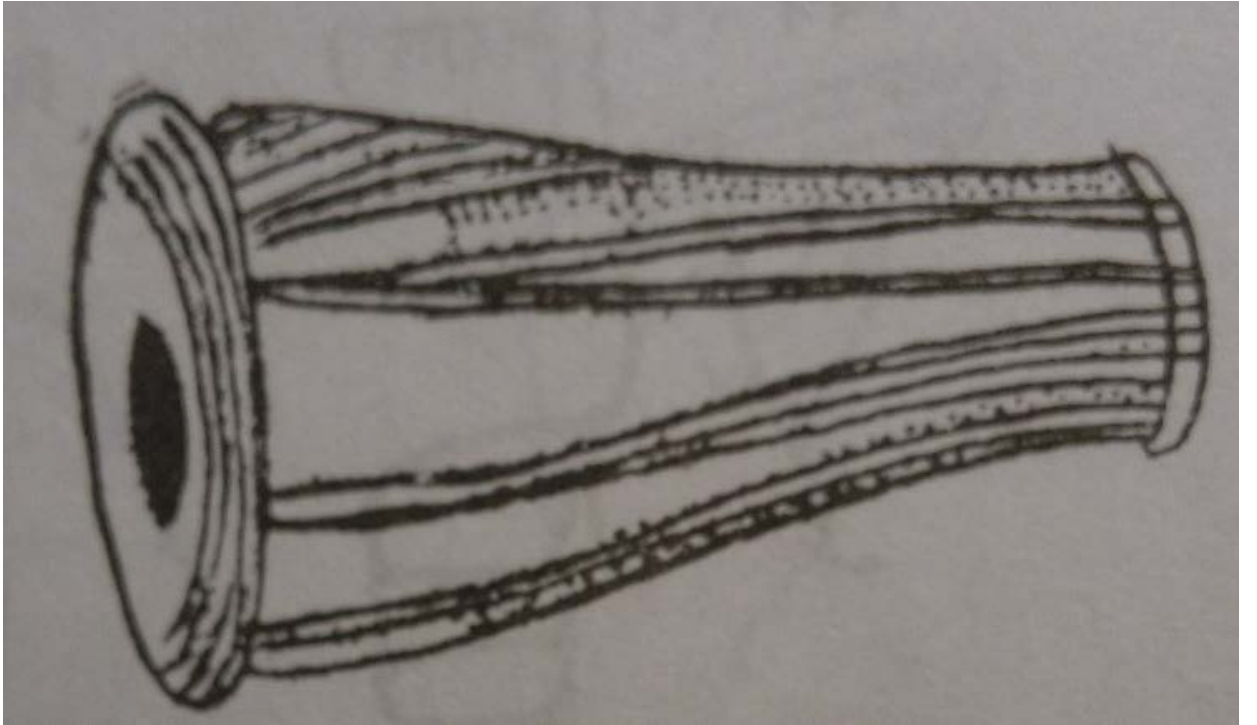
(अमरावती)



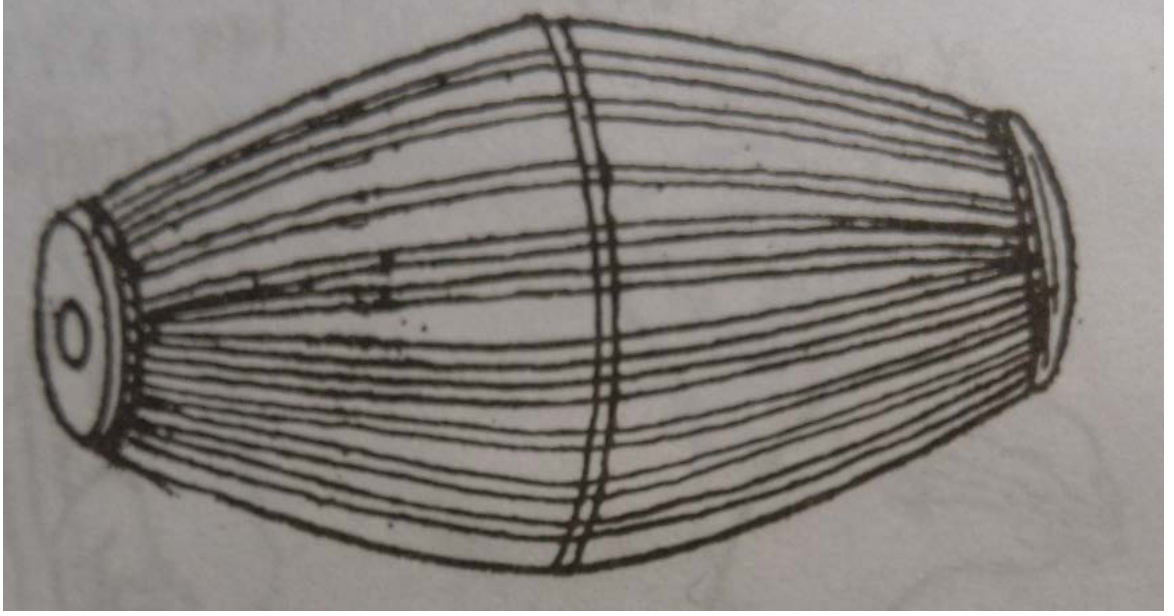
(कास्यताल)



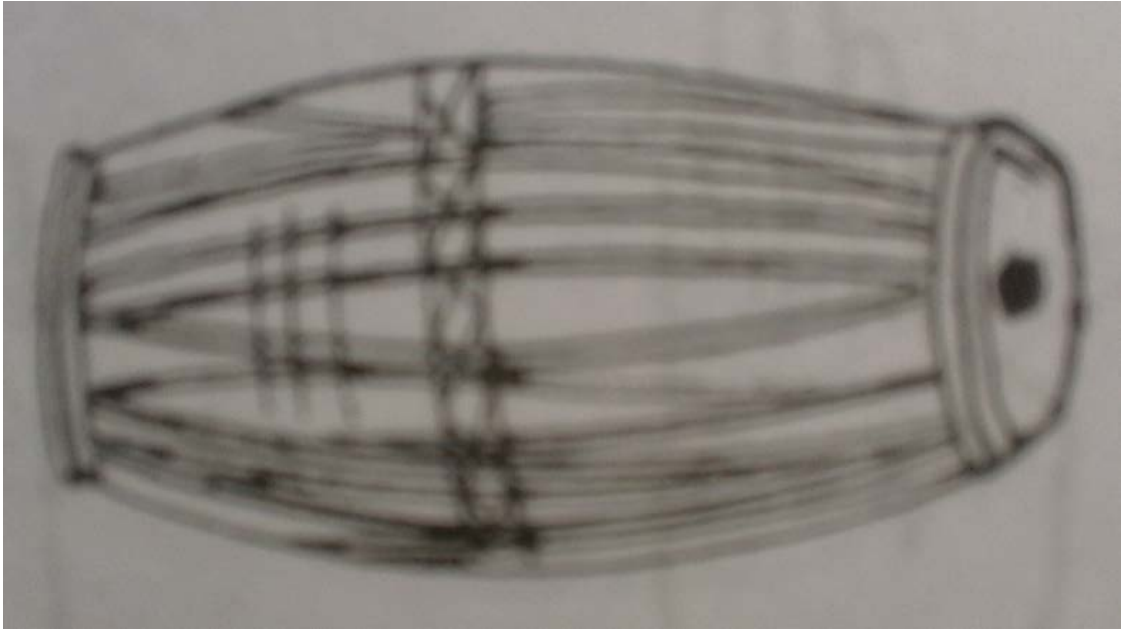
(छाँछ)



(गोपुच्छाकृति-मृदंग)



(हारीतक्री मृदंग)



श्रचाकृति (मृदंग)



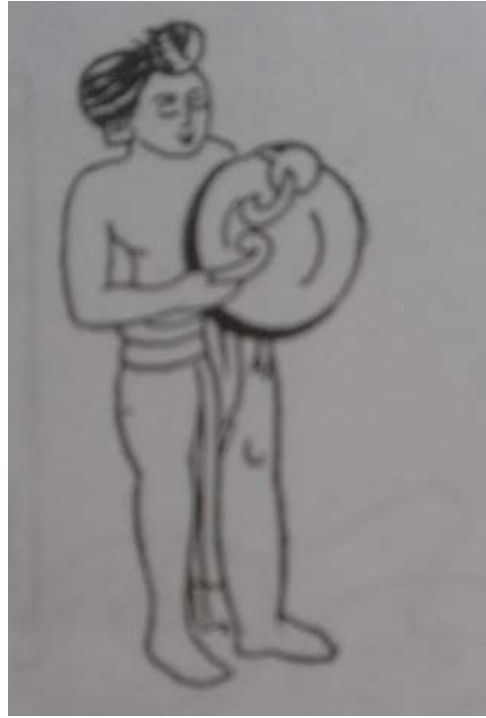
(अजंता)



(भारहुत)



(अमरावती)



(भारहुत)



(भारहुत)



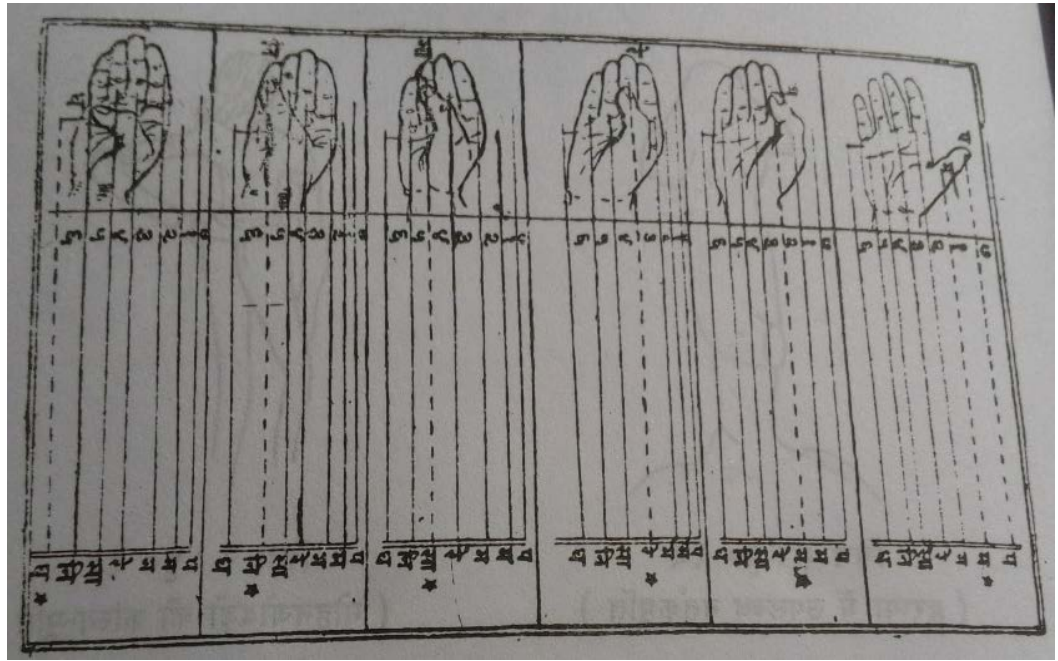
(भारहुत)



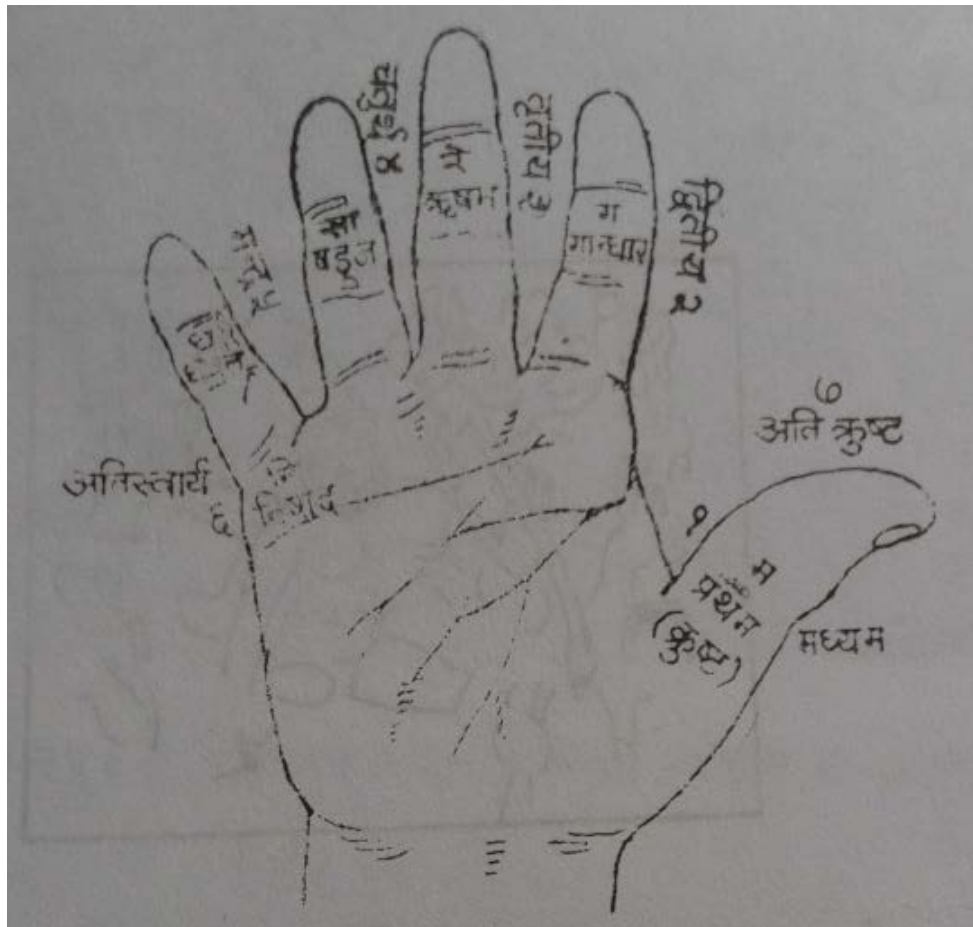
(छाँची हैं खकीगं लाख:मृगद)



(सांची)



(सामवेदियों की गात्रवीणा पर स्वरस्थापना)



(सामगायकों की गात्रवीणा)